यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः।
यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्।
विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥ * ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा। अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविषयत्वम्। यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम्॥ * ॥ तस्य विशेषलक्षणानि यथा। उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम्। विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा अनैकान्तिकः। विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्। सर्व्वसपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारणः। व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्य्यः॥ * ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम्॥ * ॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्प्रतिपक्षितत्वम्॥*॥ व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिश्चयविरोधिरूपवत्त्वं असिद्धिः। पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगिसाध्यकत्वं बाधः। इति चिन्तामणिः॥

हेम, [न्] क्ली, (हिनोति वर्द्धते स्फुटति वेति। हि+मनिन्।) स्वर्णम्। यथा, रघौ।१।१०।
"हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा॥")
धुस्तूरम्। इत्यमरः। १।९।९४; ३।५।२३॥
केशरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ हिमः। इति हेमन्तशब्दटीकायां भरतधृतमाधवी॥

हेमं, क्ली, (हि+मन्।) सुवर्णम्। इति केचित्॥

हेमः, पुं, (हि+मन्।) माषकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ कृष्णवर्णाश्वः। बुधः। इति केचित्॥ (ययातिवंशजरुषद्रथपुत्रः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। १८। १। "तितिक्षोरुषद्रथः पुत्रोऽभूत ततो हेमः हेमात् सुतपाः॥")

हेमकन्दलः, पुं, (हेमवर्ण्णं कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य। यद्वा, हेमवर्णं कन्दं लातीति। ला+कः।) प्रवालः। इति हेमचन्द्रः॥

हेमकान्तिः, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्याः।) दारुहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णद्युतिमति, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७। २०।
"हेमकान्तिरथवा शुक्लवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्ययेन शुभकृच्छशिपुत्रः॥")

हेमकारः, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति। कृ+अण्।) हेमकर्त्ता। स्वर्णकारः। यथा,
"सर्व्वसङ्करपापिष्ठं हेमकारं नराधिपः।
अन्याये वर्त्तमानञ्च छेदयेत्त्वरसा चुरैः॥"

इति मत्स्यपुराणे। २२७। १८५॥

हेमकिञ्जल्कं, क्ली, (हेमवर्णं किञ्जल्कमस्य।) नागकेशरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः॥)

हेमकूटः, पुं, (हेममयः कूटो यस्य।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः। २।३।३॥ स तु किंपुरुषवर्षस्य सीमापर्व्वतः। नवतिसहस्रयोजनदीर्घः। द्विसहस्रयोजनप्रस्थः। द्विसहस्रयोजनविस्तारः। हिमालयादुत्तरे स्थितः। इति श्रीभागवतमतम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ११०। २।
"पर्व्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम्।
अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून्
नृपः॥")

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णा केतकी।) स्वर्णकेतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

हेमकेलिः, पुं, (हेमवर्णः केलिः कम्पनादिः यस्य।) अग्निः। इति शब्दमाला॥

हेमकेशः, पुं, (हेमवर्णः केशोऽस्य। जटाया पीतत्वात् तथात्वम्।) शिवः। इति केचित्॥

हेमक्षीरी, स्त्री, (हेमेव पीतवर्णं क्षीरं निर्य्यासो यस्याः। ङीष्।) स्वर्णक्षीरी। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"हेमक्षीरी स्मृता प्रोता गौरी च कालदुग्धिका।"

इति गारुडे २०८ अध्यायः॥
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलञ्चोकमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्ति अस्याः। इनिः।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम्। इति रत्नमाला॥

हेमगौरः, पुं, (हेमवत् गौरः।) किङ्किरातवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायः।
"किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
स्वर्णक्षीरवर्णयुक्ते, त्रि॥

हेमगौराङ्गः, त्रि, (हेमानीव गौराणि अङ्गान्यस्य।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्टः। यथा,
"विषेणोत्क्षिप्तमानेन कालानलसमत्विषा।
निर्द्दग्धहेमगौराङ्गः कृतः कृष्णो जनार्द्दनः॥
तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृतं कृष्णं जनार्द्दनम्।
ततः सर्व्वे वयं भीतास्त्वामेव शरणं गताः॥"

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम्॥

हेमचन्द्रः, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामकोषकर्त्ता। यथा,—
"सानेकार्थनामालालकः कोषवरः शुभः।
हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्म्मणिः॥"

इति तस्य सूचीकारश्लोकः॥
स्वर्णमयशशी च। सोणार चांद इति भाषा॥

हेमज्वालः, पुं, (हेमवर्णा ज्वालास्य।) अग्निः। इति शब्दमाला॥

हेमतारं, क्ली, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति। तॄ+णिच्+अच्।) तुत्थम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तुत्थशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

हेमदुग्धः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य।) उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

हेमदुग्धकः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य। कप्।) उडुम्बरवृक्षः। इत्यमरः। १। ४। १२॥ (पर्य्यायो यथा,—
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पीतवर्णक्षीरयुक्ते, त्रि॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्याः।) स्वर्णक्षीरी। इति जटाधरः॥ (गुणादयोऽस्या स्वर्णक्षीरीशब्दे बोद्धव्याः॥)

हेमदुग्धी, [न्] पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्यास्तीति। इनिः।) यज्ञोडुम्बरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

हेमदुग्धी, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्याः। ङीष्।) स्वर्णक्षीरी। इति राजनिर्घण्टः॥

हेमन्तः, पुं, क्ली, (हन्ति लोकान् शैत्येनेति। हन्+"हन्ते र्मुट् हि च।" उणा० ३। १२९। इति झच् हन्तेर्हि चेति हिरादेशः मुडागमो गुणश्च।) ऋतुविशेषः। स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः। यथा। षड्मो ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्यां ऋतुर्हेमन्तः। हन्ति सन्तापमिति। हिमोऽस्त्योऽस्येति वा मनोपादित्वात् हेमन्तः। अर्श्वादिरयमिति केचित्। तेन अस्त्रियामित्यस्यानेनापि सम्बन्धः। हेमन्शब्दोऽप्यस्तीति माधवी। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। हैमनः २। इति शब्दरत्नावली॥ उषासहः ३ शरदन्तः ४ हिमागमः ५। तत्कालोद्भवजलगुणाः।
"हैमन्तिकं जलं स्निग्धं वृष्यं बल्यं हितं गुरु।"

इति राजनिर्घण्टः॥*॥

तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—
"हेमन्ते शिशिरे चैव पुष्याग्निं यः प्रयच्छति।
सर्व्वलोकप्रतापार्थं स पुष्यां गतिमाप्नुयात्॥"

इति वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः॥
तत्र भगवत्समीपे अग्निप्रज्वालनविधिः सेवाशब्दे द्रष्टव्यः॥*॥ तत्र वर्णनीयानि।
"हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवकहिमानि।"

इति कविकल्पलता॥

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इति। नाथ+कर्म्मणि घञ्।) कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कपित्थशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः॥)